

VISIES OP DE SCHRIJFKUNST IN DE LATE MIDDELEEUWEN.
 ‘LAUS SCRIPTURAE’ BIJ JAN VAN BOENDALE, JEAN GERSON, HERMANN
 STREPEL

Joris REYNAERT

Het is een enigszins paradoxaal gegeven dat de Middeleeuwen, het tijdperk bij uitstek van het handgeschreven boek, al bij al weinig lofbetuigingen op het schrift of het schrijven hebben voortgebracht. Het contrast met het latere enthousiasme over de drukpers is frappant. Al dan niet lyrische ophemelingen van de drukkunst als tijd- en arbeidbesparende techniek (men denke bijvoorbeeld aan Marcus Antonius Sabellicus’ verheugde vaststelling in 1486 dat ‘één werkman op één dag even veel tekst kon drukken als de snelste kopiist in twee jaar tijd had kunnen afschrijven’) én als factor van cultuurhistorische vooruitgang zijn, al dadelijk na het bekendworden van Gutenbergs uitvinding, niet op de vingers van één of zelfs vele handen te tellen.¹ Het lijkt wel of de hele schrijvende wereld – vanuit ons standpunt overigens begrijpelijk – met ongeduld op de verlossende uitvinding had zitten wachten, waardoor dat lastige en ondankbare kopiëren eindelijk tot het verleden mocht gaan behoren: van oudsher een werk van slaven en andere ondergeschikten dat (in Boendales woorden) ‘alle ledematen vermoeit, van boven tot beneden, zo zeer als niemand kan weten, die het nooit heeft gedaan: hoofd, schouders, rug, benen en het hele lichaam worden er moe van, ook al ziet men nauwelijks één hand bewegen’.² Boendale, die naast een omvangrijk oeuvre ook ‘menech jaer der scepenen brieve’ voor de stad Antwerpen schreef,³ wist waarover hij het had.

Dat de Middeleeuwen zich slechts spaarzaam met lof over de schrijfkunst hebben uitgelaten, zal onder meer met de door de schepenklerk genoemde aspecten van het schrijven als fysieke, vermoeiende activiteit, maar ook met de niet geestelijke, niet vrije of ‘liberale’ en dan ook lagere status ervan als ‘ambacht’ te maken hebben. Opvallend genoeg dateren de meeste en de vurigste lof- en toewijdingsbetuigingen aan het adres van het *geschreven* boek dan ook uit de tijd ná Gutenberg, al blijkt daarbij dan niet zozeer het schrift zelf, als wel de duurzaamheid van het perkament meestal de doorslaggevende overweging te zijn.⁴ Echte

* De auteur is verbonden aan de Universiteit Gent.

¹ Over Sabellicus’ uitspraak: Chavasse, 1986; zie verder over de loftuiging van de drukkunst b.v. Swierk, 1972; Estermann 1999; Hoftijzer 2003.

² De Vries 1848, 153-154.

³ Proloog van *Jan Teesteye*: Snellaert 1869, 137.

⁴ O’Donnell 1998, 76 e.v.

nostalgie naar het schrijven als zodanig treft men ten hoogste aan bij iemand als Johannes Trithemius, naar wiens *De laude scriptorum manualium* (1492) in dit verband vaak wordt verwezen. Maar ook hier moet het perspectief veelal gecorrigeerd worden: Trithemius' homelie waarin hij de lof zingt van het schrijven met de hand richt zich tot een publiek van kloosterlingen, voor wie kopieerwerk, 'ondanks' de drukkunst, zinvol bleef, als handwerk dat gemakkelijk met gebed gecombineerd kon worden en dat bevorderlijk was voor devotie, kennis van de Schrift, toewijding aan de gemeenschap en andere kloosterlijke deugden.⁵ Trithemius schrijft hier dan ook helemaal in de geest van wat Gerson, ruim een halve eeuw vroeger, over de spirituele voordelen van de kopieerarbeid had opgetekend – daarover zo dadelijk meer. Maar voor het overige was de abt van Sponheim van het nieuwe medium niet afkerig, wel integendeel; hij bracht zijn eigen geschriften (óók zijn *De laude scriptorum manualium*) doorgaans met spoed onder de drukpers.⁶

De drie teksten die ik hier onder de aandacht breng, zijn de enige mij voorsnog bekende loftuigingen op het schrijven uit de anderhalve eeuw vóór de boekdrukkunst. Er moet ongetwijfeld méér zijn (hoewel vermoedelijk minder dan men aanvankelijk geneigd kan zijn te denken). Bovendien betreft het drie teksten die qua functionaliteit en publieksintentie sterk uiteenlopen. Maar desondanks, en ook wel mede daardoor, geven ze een vrij geloofwaardig beeld van de contrasten, spanningen én continuïteiten die dit type van laudatief discours in het gegeven tijdperk beheersen.

Schrijven voor de eeuwigheid: Gersons *De laude scriptorum*

De uitvoerigste en indringendste loftuiging op het 'schrijven' – in de mechanische betekenis van afschrijven, kopiëren – die ons uit de Late Middeleeuwen bewaard is gebleven, Gersons *Tractatus de laude scriptorum*, naar het incipit ook wel *Scrutamini scripturas* betiteld, maakt mogelijk deel uit van een kloosterlijk-reformatorische traditie. Vanaf de dertiende eeuw – zo schrijft Françoise Gasparri in een inleiding tot een laatmiddeleeuws schrijfkunsttraktaat – hebben monastieke verantwoordelijken tegenover de verslapping van het kloosterideaal, het kopiëren van geschikte religieuze teksten aangeprezen als middel om monniken weer op het rechte pad te brengen. Gersons *De laude scriptorum* zou men, zo suggereet Gasparri, als een

⁵ Arnold 1974.

⁶ Arnold 1974, 'Introduction'; verder over de achtergronden en de betekenis van Trithemius' *De laude scriptorum*: Brann 1981, 144 e.v.

exponent van dit kerkelijk streven kunnen beschouwen.⁷ Anderzijds staat Gersons traktaat in onmiskenbaar ook al in het teken van het Gutenbergtijdperk. In *De laude scriptorum* speelt als motivering immers heel expliciet ook de overweging mee dat de boekproductie in het huidige tijdsgewricht, zo'n kwarteeuw vóór de uitvinding van de drukpers – Gerson schrijft zijn traktaat in 1423 – niet meer in staat blijkt om de omvangrijke vraag naar boeken bij te benen. In de mate van het mogelijke moet dan ook ieder die kan schrijven het zijne bijdragen aan het collectieve welzijn van de geloofsgemeenschap en van de Kerk als instituut: daartoe verplicht ons, zo schrijft Gerson, de nood, 'het tekort aan afschrijvers van geschikte boeken, waaronder onze tijd gebukt gaat'.⁸

De context van het traktaat is primair hoe dan ook monastiek. Het werd geschreven naar aanleiding van de vraag die een kartuizer monnik Gerson had voorgelegd: of het toegelaten was op feestdagen (uiteraard: niet voor verkoop bestemde) boeken af te schrijven. Dat dit inderdaad moest kunnen, beredeneerde de *chancelier* van de Parijse universiteit met twaalf argumenten, die samen niet zozeer op een rechtvaardiging, als wel op een verheerlijking van het schrijven neerkomen. De 'voordelen' van het afschrijven betreffen immers niet alleen het kopiërend individu zelf, maar, in overwegende mate, de Kerk en het Rijk Gods. Vijf van de twaalf overwegingen hebben te maken met de persoon van de kopiïst en de verdiensten die hij voor zichzelf verwerft: kopiëren is een vorm van preken met de hand, de kopiïst verdient daarom hetzelfde aureool als de prediker; geschriften neerschrijven en bewaren maakt studie en onderzoek mogelijk, is dus een vorm van 'studeren'; schrijven is aalmoezen schenken, materieel aan het eigen klooster, spiritueel aan alle lezers; schrijven van devote teksten is een vorm van bidden en kan hoe dan ook gemakkelijk met gebed gecombineerd worden; kopiëren is een vorm van versterving: 'niemand kan immers ontkennen dat schrijven een lastig werk is'.⁹ Niet minder dan zeven van de twaalf punten hebben echter te maken met verdiensten voor het spirituele leven in het algemeen: de kopiïst schenkt het zout van de wijsheid aan het nageslacht, hij opent de bron van het levende water en verspreidt het licht dat het Woord Gods is, hij verrijkt de Kerk met goede boeken,

⁷ Gasparri 1979, 245. Voorgangers van Gerson in deze 'traditie' vermeldt Gasparri evenwel niet. Enigszins vergelijkbaar met Gersons pleidooi is het hoofdstuk (kap. 16) over het verdienstelijke van het schrijven in *Philobiblion* van Richard de Bury († 1345), vooral waar deze het belang beklemtoont van goede boeken in de strijd van de Kerk tegen heidenen en ketters (kap. 16: Cocheris 1856, 265 e.v.). Zijn lof is verder nagenoeg uitsluitend 'literair', d.w.z. op citaten uit de bijbel, uit verdere autoriteiten en op voorbeelden uit de geschiedenis gebaseerd; praktische of ruimer maatschappelijke overwegingen formuleert hij niet. Bury's bibliofiele gezichtspunt is Gerson anderzijds helemaal vreemd.

⁸ J. Gerson, *De laude scriptorum*, in: Glorieux 1974, 423- 434 (p. 423: *compellente nos ad hoc multiplici circa scriptores librorum utilium defectu quem patitur aetas nostra*).

⁹ Glorieux 1974, p. 424-427.

bewapent daarmee tevens de Kerk tegen het kwaad, bewaakt ze tegen ketterij, hij bewijst de Kerk eer door haar wet en haar leer te verspreiden en te verdedigen.¹⁰ Het geheel wordt in het volgende ‘*metrum triplex*’ bij wijze van memoriesteuntje samengevat:

Praedicat atque studet scriptor, largitur et orat
Affligitur, sal dat, fontem lucemque futuris
Ecclesiam ditat, armat, custodit, honorat.¹¹

Gersons bekommernis in dit traktaat betreft kortom het zielenheil van de geestelijke (die door de deugdzame daad van het schrijven de hemel verdient),¹² het heil van de gelovigen in het algemeen en de voorspoed – materieel en spiritueel – van de Kerk als verkondiger en verdediger van de enige verlossende Waarheid. Algemener sociale of culturele overwegingen over het schrift als ‘wereldlijk’ verschijnsel zijn hier, in deze intern-kerkelijke missive, op het eerste gezicht niet aan de orde. Bij nader toezien blijkt echter dat de auteur van *De laude scriptorum* op heel wat plaatsen ook het schrijven buiten het klooster, veelal kritisch en bij wijze van repoussoir, in gedachten heeft en voor zijn publiek evoceert. De metafoor over het ‘levende water’ dat het Woord Gods is, geeft aanleiding tot de volgende korte allegorische uitwerking: ‘hoe dichter de beken van de wetenschap zich bij de bron van de Wijsheid bevinden, des te beter en heilzamer we ze vinden; wanneer daarentegen de wateren van de wetenschap naar veraf gelegen streken wegvloeien en daarbij de kwaliteit en de smaak van de bron verloren laten gaan, verzamelen ze modder en slijm waaruit kwalijk ongedierte zoals kikkers, padden en slangen voortkomen, die al drinkend het water besmetten en bederven.’¹³ Puur wereldlijke, niet door het Woord Gods geïnspireerde wetenschap kan verderfelijk zijn. Ook de daarop volgende metafoor van het ‘licht’ dat het Woord Gods voorstelt, geeft aanleiding tot een contrastering met ‘die anderen, die als de mollen aarde over zich stapelen, begraven als ze zijn in de duisternis van wereldlijke letteren of bezigheden’. De goede kopiist wijdt zich aan het heilzame en het geestelijke (*salutaria spiritualiaque*), niet aan ‘misdaden of aansporingen tot ondeugden die de hebzucht voeden of tot schandelijke daden verleiden en niet van de zonde aftrekken’.¹⁴ Vandaar het belang dat de *scriptor* de Kerk met *goede* boeken verrijkt. Immers: ‘Dicitur in proverbio vulgari: les bons livres font les bons clerics, boni libri bonos clericos efficiunt.’ En vooral, dit andere adagium: waar de boeken anders worden, zal ook de staat (*politia*: de samenleving, de zeden?) veranderen. Lof

¹⁰ Glorieux 1974, p. 428-434.

¹¹ Glorieux 1974, p. 424.

¹² Letterlijk zo, Glorieux 1974, 423: *scriptor idoneus et frequens librorum doctrinae salutis agit opus bonum de genere; et opus hoc, si proveniat ex caritate, meritorium est vitae aeternae.*

¹³ Glorieux 1974, p. 428.

¹⁴ Glorieux 1974, p. 429.

verdienen dus die schrijvers die ernaar streven godvruchtige boeken aan te bieden en te vermenigvuldigen en zo tegen de verarming van het geschrevene in te gaan.¹⁵ Zij wapenen de Kerk onder meer tegen elke wetenschap die zich tegen de christelijke religie zou verheffen.

Maar helaas, zo luidt het verder onder de titel ‘*Scriptor noster Ecclesiam armat*’, ieder zoekt nu wat het zijne is, niet wat van Christus is: ‘Is vandaag de dag de schrijver van dagvaardingen (*citationum*) niet geliefder dan de afschrijver van de Evangelieën? Lieg ik als ik zeg dat door sommige christenen meer geld wordt uitgeven en meer ijver wordt besteed aan het verwerven van gefantaseerde verhalen dan van religieuze geschriften, van profane en ontuchtige eerder dan van gewijde of tot eerbaarheid strekkende lectuur?’ Voor Gerson lijkt het geen twijfel dat de wapenen van de duivel die sommige boeken zijn, met alle middelen moeten worden bestreden. Men leze immers wat in de Handelingen der Apostelen geschreven staat over wat te Efese gebeurde na het mirakel met de valse duivelbezwervers: velen die zich aan toverkunst hadden overgegeven brachten hun boeken samen en verbrandden ze in het openbaar.¹⁶ Het Woord Gods werd daardoor in aanzienlijke mate versterkt. Zo geeft Gerson nog het voorbeeld van een boek over magie, waarvan de waarde op duizend gulden werd geschat, dat onlangs in Parijs op de Place de Grève als een nutteloos stukje brandhout in de vlammen opging.¹⁷ We herinneren ons dat Gerson, al twintig jaar vóór zijn *De laude scriptorum*, gepredikt had (in de kerk Saint-Jean-en-Grève overigens) dat bezitters van Ovidius, de *Roman de la Rose* en gelijkaardige geschriften door hun biechtvaders verplicht moesten worden die te verbranden of op een andere wijze te vernietigen.¹⁸

Er zijn, zo veel is duidelijk, voor Gerson allerlei nutteloze, ontuchtige, kwalijke boeken en dus ook kopiïsten die zich aan het afschrijven daarvan overgeven. Zijn lof van het schrijven betreft dan ook nadrukkelijk het kopiëren van ‘goede boeken’, boeken die het geloof dienen, in contrast met heilloze wetenschap, magie en wereldlijke literatuur in het algemeen. Met een kloosterlijk-reformatorische opzet als motiverende achtergrond komt men hier dus niet helemaal toe:¹⁹ de wereld buiten het klooster is in gedachten wel degelijk aanwezig. Wat de kopiïst dient te motiveren is, naast het vooruitzicht op de hemelse beloning, het spirituele

¹⁵ Glorieux 1974, p. 430. Ik vertaal naar beste vermogen; sommige Latijnse woorden hebben ongetwijfeld een typisch middeleeuwse betekenis, die het klassieke woordenboek niet vermeldt; ook met Du Cange kom ik er niet helemaal uit (Du Cange e.a., 1883-1887). Gersons tekst luidt als volgt: ‘*Hoc et aliud proverbium verum est: mutatis quoque libris ut politia mutetur uno modo vel altero necesse est. Haec ad laudem spectant scriptorum quorum studium est ad oppositam librorum depauperisationem contrarium, ditare scilicet et populare libris sanctis.*’

¹⁶ Handelingen, 19, 19.

¹⁷ Glorieux 1974, 431.

¹⁸ McWebb 2007, 364 e.v.; Blumenfeld-Kosinski 2006, m.n. 349 e.v.

¹⁹ Vgl. met de hierboven weergegeven zienwijze van Gasparri (noot * en hoofdtekst aldaar).

welzijn van de gehele (voor een deel ook seculiere) geloofsgemeenschap waarvan hij deel uitmaakt.

De gevestigde (overigens wellicht wat overtrokken) beeldvorming omtrent Gerson als een grimmig gestreng theoloog wordt door zijn traktaat *De laude scriptorum* veeleer bevestigd dan tegengesproken.²⁰ Veel daarvan is hier ongetwijfeld mede aan de mentaliteit en de verwachtingen van het beoogde (klooster)publiek toe te schrijven én mogelijk door een pastoraal-reformatorische literaire traditie ingegeven. In Gersons pleidooi speelt op de achtergrond tevens de wanverhouding mee tussen de grote ‘vraag’ en het achterblijvende ‘aanbod’, waardoor aan de vooravond van het Gutenberg-tijdperk de boekproductie onder druk was komen te staan.

Schrijven voor de wereld: Jan van Boendale en Hermann Strepel

Jan van Boendale

Bijna een eeuw vroeger dan Gerson schrijft Jan van Boendale *zijn* lof op de schrijfkunst. Het contrast tussen de twee teksten illustreert scherp de tegenstelling tussen religieuze morele instructie en lekenethiek. Ook in Boendales aanprijzing – het kapittel ‘Vander lettren ende vander clergien’ in de *Lekenspiegel* – kan men individuele beweegredenen voor de kopiïst zelf en ruimere overwegingen over het belang van het schrijven onderscheiden. Waar Gerson, wat dit laatste betreft, nagenoeg uitsluitend bekommerd lijkt om het bewaren en het doorgeven van het Woord Gods en het in stand houden van de Kerk, geeft Boendales benadering van meet af aan blijk van een heel wat ruimer maatschappelijk gezichtspunt. De schrijfkunst is nuttig en zelfs onontbeerlijk, omdat dank zij haar niet alleen de Kerk, maar de hele menselijke samenleving, de mensheid, de ‘wereld’ als geheel erdoor in stand worden gehouden: om te beginnen bewaart ze het Oude en het Nieuwe Testament, ‘*daer al onse gheloeue in leit*’, maar verder ook alle *artes*, de wetteksten, historiën ‘*daer af goet es die memorie*’, en politieke en andere overeenkomsten en verdragen, die al lang in vergetelheid waren geraakt ‘*en hadt die lettre ghedaen*’. Want ‘*smenschen ghedinkelecheit Metten*

²⁰ Voor een nuancering van dit traditionele beeld in de richting van humanisme en literaire belangstelling pleit Ouy 2006.

*mensche cort vergaet*²¹ De gedachte gaat (uiteindelijk) mogelijk terug op Isidorus van Sevilla's *Etymologiae*:

Usus litterarum repertus est propter memoriam rerum. Nam, ne oblivione fugiant, litteris alligantur. In tanta enim rerum varietate, nec disci audiendo poterant omnia, nec memoria contineri.²²

Het gebruik van de letters werd bedacht met het oog op het onthouden van de dingen. Opdat ze niet door het vergeten zouden verdwijnen, worden ze met de letters vastbonden. Tegenover een zo grote verscheidenheid van zaken, zou het immers niet mogelijk zijn alles met het gehoor te weten te komen, noch alles in het geheugen te bewaren.

Boendale is uitvoeriger en preciezer in het noemen van de 'zaken' die dank zij het schrift bewaard worden en sluit daarin heel nauw aan bij de proloog van Johannes van Salisbury's *Policraticus sive de nugis curialium et vestigiis philosophorum*. De Antwerpse schepenklerk blijkt zich hier een passage uit deze proloog te herinneren, of een andere tekst die daarop teruggaat; er zijn hoe dan ook opvallende precedentes:²³

Nam et artes perierant, evanuerant jura, fidei totius religionis officia quaeque corruerant, ipse defecerat usus eloquii, nisi in remedium infirmitatibus humanae, litterarum usum mortalibus divina miseratio procurasset. Exempla majorum, quae sunt incitamenta et fomenta virtutis, nullum omnino corrigerent aut servarent, nisi pia sollicitudo scriptorum, et triumphatrix inertiae diligentia, eadem ad posteros transmisisset.²⁴

De *artes* zouden immers vergaan, de wetten zouden verdwijnen, de hele godsdienst en het geloof zouden ineensstorten, de taal zelf zou ten einde lopen, indien de goddelijke barmhartigheid als compensatie voor de menselijke zwakheid de mensheid niet het gebruik van de letteren had geschonken. De voorbeelden van de groten, die aansporingen zijn tot en vertroosting voor de deugd, zouden hoegenaamd niemand beter maken of in de deugd behouden, indien de toegewijde zorg en bekwame

²¹ *Vander lettren ende vander clergien*, in: De Vries 1848, 147-158, vs. 1-24.

²² *Etymologiae*, boek 1, kap. 3: Migne 1844 e.v., dl. 82, kol. 75; Lindsay 1911, Lib. I, III, 2; Copeland 2009, 235. De grondgedachte is, met een formulering die frappant bij *Der leken spiegel* aanleunt, ook te vinden in de aanhef van een Antwerpse oorkonde uit 1311. De toeschrijving van die oorkonde aan Boendale is dan ook een verleidelijke hypothese. Ook in volkstalige teksten uit de 13e eeuw komen echter al analoge uitspraken voor. Zie over dit alles Warnar 2008. De voorstelling duikt in de 15e eeuw b.v. nog op in het *Tractatus in omnem modum scribendi*: Gasparri 1979, 253.

²³ Johannes van Salisbury's *Policraticus* was in de Zuidelijke Nederlanden al vroeg bekend. Derolez e.a. 2009 vermeldt zeven handschriften in Belgische bibliotheken, daterend van de 12^e (Orval), 13^e (Ten Duinen), 14^e (Ter Doest) en 15^e eeuw (Park): Derolez e.a. 2009, 89 (nr. 925), 101 (nr. 1144), 112 (nr. 1341), 264 (nr. 3464 en 3470), 275 (nr. 3645), 281 (nr. 3761). Verder duikt een exemplaar op in een boekenlijst van een kanunnik van Sint-Goedele te Brussel in 1489 (Derolez e.a. 2001, 112, nr. 53.38). In totaal zijn niet minder dan 120 afschriften van *Policraticus* bewaard gebleven: Laarhoven 1987, 11.

²⁴ Migne 1844 e. v., dl. 199, kol. 385 Keats-Rohan 1993, 21). Alexander en Caesar worden nog als voorbeelden gegeven, benevens de stoïcijnse en de peripathetische filosofie, de apostelen en de profeten. Met dank aan prof. Albert Derolez, die mij op deze passage attent maakte.

nauwgezetheid van de schrijvers die (voorbeelden) niet aan het nageslacht zouden overbrengen.

Bij Johannes van Salisbury geeft de constatering van het belang van het kopiëren voor het in stand houden van godsdienst, cultuur en maatschappij, in tegenstelling tot Boendale, geen aanleiding tot een heuse *lofspreking* op het schrijven; het blijft bij een uiting van ‘dankbare erkenning’. Boendale schuwt daarentegen de hyperbolen niet. Waar *Policraticus* het ‘gebruik van de letteren’ eert als een geschenk van de goddelijke barmhartigheid, spreekt Boendale bovendien van een ‘uitvinding’, *Een die scoenste vont die Ter werelt wart vonden ie*, en geeft daardoor ten aanzien van het alfabet blijk van een taalkundig-historisch bewustzijn dat hij niet uit *Policraticus*, maar bijvoorbeeld wel weer uit de eerste hoofdstukken van Isidorus van Sevilla’s *Etymologiae* kan hebben opgestoken – zie reeds het woord *repertus* (‘gevonden, bedacht’) in het hierboven weergegeven citaat.²⁵

Het op het eerste gezicht gedeeltelijk overlappende en wat verwarrende samengaan van ‘letter’ en *clergie* in het hier besproken kapittel van de *Lekenspiegel* zou trouwens eveneens in de Latijnse traditie ter zake denverklaring kunnen vinden. *Littera*, zo lezen we bij Isidorus van Sevilla, kan twee betekenissen hebben: er zijn de *litterae communes*, die door de gemeenschap in het algemeen gebruikt worden om te schrijven en te lezen, daarnaast zijn er de *litterae liberales*, die alleen diegenen kennen, ‘die boeken schrijven en die de leer van het correct spreken en schriftelijk opstellen (*dictandi*) onder de knie hebben’. Letters en letteren vallen hier met andere woorden in hetzelfde Latijnse woord, en uiteindelijk in hetzelfde begrip samen. De letter is niets anders, niets minder dan het begin, de ‘kindertijd’ van de geletterdheid: *velut quaedam grammaticae artis infantia est*.²⁶ Isidorus’ vrij omvangrijke uiteenzetting over de alfabetten vormt dan ook het eerste deel van het boek over *grammatica*. En dat eerste boek van de *Etymologiae* handelt verder, behalve over zinsdelen, woordsoorten, flexie en wat wij doorgaans onder *grammatica* verstaan, ook over stijlfiguren en metrum, om af te sluiten met een overzicht van de literaire genres – wij zouden nu zeggen: tekstsoorten – met vermelding, waar mogelijk, van hun ‘uitvinders’ of hun belangrijkste beoefenaars. Het overzicht culmineert in een brede uiteenzetting over *historia*, waarbij nog eens expliciet wordt beklemtoond dat deze discipline haar plaats heeft binnen de *grammatica*, zoals in het

²⁵ Isidorus’ verdere uiteenzetting over de diverse alfabetten in het navolgende (Migne 1844 e.v., dl. 82, kol. 75 e.v.; Lindsay 1911, Lib. I, III e.v.; Copeland 2009, 236 e.v.) is in hoge mate ‘historisch’: ze geeft het ‘ontstaan’ weer van het Griekse en het Latijnse alfabet uit het Hebreeuwse en wijdt ook aandacht aan de ontwikkelingen binnen deze talen.

²⁶ Migne 1844 e.v., dl. 82, kol. 74. Ook voor Hugo van St.-Victor behoort de letter zonder meer tot de *grammatica*: etymologisch betekent het woord immers niets anders dan ‘de leer van de letters’ (*Didascalion*, Boek 2, kap. 28: Migne 1844 e.v., dl. 176, 763; Buttmer 1939, 44).

algemeen alles wat het herinneren en in geschrifte conserveren waard is. Via *grammatica* loopt van letter naar geletterheid en letteren één enkele ononderbroken lijn.²⁷

De continuïteit die Boendale ziet tussen letter en *clergie*, tussen het schrijven als manuele bezigheid enerzijds, als geletterdheid anderzijds, is vanuit de middeleeuwse visie terzake – waarvoor Isidorus naar men mag aannemen representatief is – helemaal niet buitenissig, doch veeleer voor de hand liggend.²⁸ Ook voor Boendale ontleen de letter en het manuele schrijven hun eigenlijke waarde aan de *clergie* waartoe ze de opstap vormen. *Clergie* staat onder de ‘kunsten’ immers helemaal bovenaan. Ze is dan ook niets minder dan de totaliteit van de *artes liberales* en van alle *consten* die daar ‘uit spruiten’, wat neerkomt op zowat alle kennis die dank zij de letter naar een volgende generatie kan worden overgedragen.²⁹ Ze is ‘*boven allen consten coninghinne*’, andere *consten* zijn ‘*der edelre clergien knechte*’.³⁰ Het is dan ook gepast dat ze door allen, ‘*al tfolc groet ende clene*’, geëerd wordt, in het bijzonder door de vorsten, die uit de *clergie* moeten leren hoe ze het best kunnen regeren.³¹

Op het vlak van de individuele beweegredenen is – waar Gerson het zielenheil van de afschrijver op het oog heeft – Boendales motivering dan ook onbeschaamd pragmatisch op het leven in de wereld gericht. Voor wie de kunst van het schrijven beheerst, openen zich, niet minder voor wie van bescheiden komaf is, via *clergie* ongekende carrièremogelijkheden:

Met gheenre consten waerlike
 En machmen clemmen soe hoechlike
 Alsoe met consten van clergien,
 Des ghi mi wel selt lien.
 Eens smeeds oft eens wevers sone
 Die selve in sinen persone

²⁷ Migne 1844 e.v., dl. 82, kol. 122; Lindsay 1911, Lib. I, XLI, 2. Voor *grammatica* als aanduiding voor geleerdheid of geletterdheid in ruimere zin, vgl. verder Du Cange e.a. 1883-1887, onder *grammaticus*.

²⁸ Bij Boendales tijdgenoot Hugo Spechtshart van Reutlingen nog maakt een traktaat over de schrijfkunst deel uit van een ruimer boek, een *Forma discendi*, dat in hoofdzaak over *grammatica* en *poetica* handelt. Wanneer Spechtshart het deel over de schrijfkunst afsluit met de mededeling dat het traktaat geschikt is voor jonge clerici en voor (andere?) scholen en daarna vrij sibillijns opmerkt dat ‘hier de zuiver minnende Rachel zichtbaar is, maar ook Lea hierbinnen schuilt’ kan dit wellicht een toespeling zijn op het ambivalente ‘geestelijke’ én ‘manuele’ karakter van de schrijfkunst; deze verklaring lijkt me even plausibel als die gesuggereerd door Schaap 2005, 61 (noot 69).

²⁹ Boendales lijst van de *artes liberales* vertoont overigens een merkwaardige afwijking ten opzichte van de norm: *retorica* duikt in het rijtje niet op en wordt in zekere zin ‘vervangen’ door *theologie*, die als laatste, *die heilechste ende die beste*, de bekroning van de *artes* vormt. Eén mogelijk element van verklaring zou kunnen zijn dat Boendale bij ‘theologie’ in de eerste plaats dacht aan exegetisch onderricht voor leken (zie de verzen 96-100 en 161 e.v.), zodat op die manier de *retorica* eigenlijk de plaats ruimt voor de *ars praedicandi*, welke laatste in de Middeleeuwen inderdaad de antieke ‘kunst van de welsprekendheid’ was komen vervangen. Maar de kunst van *rethorike* was Boendale anderzijds niet onbekend: vgl., nog steeds in dit kapittel, vs. 15 waar de context ruimer zinspeelt op al het geschrevene, niet specifiek op de *artes liberales*.

³⁰ *Vander lettren ende vander clergien*, vs. 39-40, 47-50, 265-266.

³¹ *Vander lettren ende vander clergien*, vs. 225-250.

Wel gheseedt es ende goet
 Mach ghewinnen selken spoet
 Dat hi paus werdt oft cardenael
 Bisscop oft officiael
 Ofte comt talsoe groeter machte
 Dat hi wel sijn gheslachte
 Te groeten state heffen mach
 Dat vore alsoe neder lach. (vs. 185-198)

Al komt in *Vander lettren ende vander clergien* de eerste lof toe aan het schrift, de *lettre*, de ‘scoenste vont die Ter werelt wart vonden ie’, waaraan we het behouden blijven van alles wat het weten waard is te danken hebben, toch blijft in wat Boendale verder in dit kapittel schrijft de relatie tussen schrift en *clergie* enigszins ambigu. Lijkt het schrijven in de zin van ‘afschrijven, kopiëren’ aanvankelijk helemaal aan de eer en de verdiensten van *clergie* deel te hebben, wanneer later in het hoofdstuk de ‘kunsten van de leken’, de *artes mechanicae* dus, aan de orde komen, dan wordt daar op zijn minst geïmpliceerd dat de schrijfkunst, de *lettre*, één van de kunsten is die tot *ertrike* behoren, in tegenstelling tot de ‘geestelijke’ *arten liberale*. Onder de *ambachten* is ze dan wél de *swaerste*, de *subtijlste ende meest gheert*. Maar niettemin: een ambacht. Een lastig ambacht vooral, dat niet alleen de geest van de schrijvende compleet in beslag neemt,³² maar ook zijn hele lichaam:

Wett oec dattie arbeit
 Die an die scrifture leit
 Moyt aldes menschen leden
 Van boven tote beneden
 Soe dat nieman dat weten en mach
 Vanden ghenen dies noyt en plach.
 Hoeft, scoudren, rugghe, beene
 Entie lichame al ghemeene
 Werde moede vandier scrifturen.
 Nochtan sietmen nemmer ruren
 Dan cume dene hant. (*Vander lettren...*, vs. 149-159)

Ook hier knoopt Boendale, op opmerkelijk herkenbare wijze, aan bij in zijn tijd bestaande voorstellingen. Zo sloot bijvoorbeeld een tiende-eeuwse kopiist zijn afschrift van Aldhem van Malmesbury's *De laude virginitatis* met de volgende Latijnse verzen af: *Tres digiti scribunt totum corpusque laborat / Scribere qui nescit nullum putat esse laborem*. ('Drie vingers schrijven en het hele lichaam werkt, Wie niet kan schrijven - of: wie het niet kent, het nooit gedaan heeft - denkt dat het geen arbeid is'). In een kopie van dezelfde tekst voegde een latere afschrijver ter verduidelijking nog een vers toe, waarvan de strekking en de formulering

³² *Vander lettren ende vander clergien*, vs. 133-148.

evenzeer aan Boendales klacht doen denken: *Dum digiti scribunt vix cetera membra quiescunt* ('terwijl de vingers schrijven, is de andere ledematen nauwelijks rust gegund').³³ Boendale is ook niet de enige die sommige van die 'andere ledematen' met name noemt. 'Hoe lastig is het schrijven', kermt een andere kopiist, 'het belast de ogen, het breekt de lenden en het vermoeit alle ledematen tegelijk'.³⁴ In werkelijkheid hebben we hier dan ook met een nagenoeg spreekwoordelijk stukje retoriek te maken.³⁵

Deze 'tres digiti scribunt'- en andere vergelijkbare uitspraken van kopiïsten die zuchtend aan het einde van hun opdracht zijn gekomen, moeten we inmiddels niet zonder meer met hun hergebruik bij Boendale gelijkstellen. Het gaat er bij die kopiïsten essentieel om dat ze door middel van een tweetal of meer ruim bekende Latijnse verzen op een elegante wijze, met een zekere trots en met hoop op (goddelijke of menselijke) erkentelijkheid, van hun tekst afscheid nemen. In het kloostermilieu vervolgen de betreffende colofons dan ook meestal met een uitspraak in de trant van *orate pro scriptore, Deo gratias*, of over de te verwachten beloning die *nog* groter zal zijn dan de geleverde inspanning: *tres digiti scribunt totum corpus laborat magnus est labor. Sed maior est premia eterna ...*;³⁶ in minder vrome milieus komen daar min of meer goliardische, al dan niet grappig bedoelde verzuchtingen voor in de plaats over het verpozing zoeken in drank, meisjes of prostituées.³⁷

Het lastige van het schrijven mag dan door Boendale voor een deel op gelijklopende wijze worden geformuleerd, het thema wordt in de *Lekenspiegel* wel heel anders, namelijk in een betogende, persuasieve context aangewend. Waar het Boendale om gaat is natuurlijk niet zonder meer het lastige van de kunst van het schrijven te beklemtonen, als wel het voor zo veel zelfopoffering prijzenswaardige van de zeer terecht 'meest geëerde' (vs. 129) van de *consten* die men *in ertrike* kent. Ten aanzien van de al dan niet 'materiële', 'mechanische' status van de schrijfkunst lijkt Boendale met zichzelf trouwens niet geheel in het reine: op het schrijven als kopieerwerk komt hij weliswaar terug in het kader van de *artes mechanicae*, de *consten* die men *werct metter hand*, die het aardse spiegelbeeld vormen van de 'geestelijke' *artes liberales*, en waar, zo schrijft hij aanvankelijk, alle andere ambachten die men in de

³³ Kiff-Hooper 1991, 26. Het betreft hier niet veel minder dan een onder kopiïsten blijkbaar van hand tot hand overgeleverd cliché: Randall Rosenfeld heeft ruim een veertigtal vindplaatsen gerepertorieerd van de zevende tot de vijftiende eeuw (Rosenfeld 2004, 53 e.v.)

³⁴ *O quam gravis est scriptura: oculos gravat, renes frangit, simul et omnia membra contristat*. Geciteerd in Wattenbach 1896, 283. Of nog: *O quam grave pondus scriptura. Dorsum incurvat, oculos caliginem facit, ventrem et costas frangit* (Delisle 1874, 400 e.v.): 'O hoe zwaar is de last van het schrijven. De rug wordt erdoor gekromd, het maakt de ogen blind, het breekt de romp en de ribben'. Zie verder Wattenbach 1896, 279 e.v. voor meer klachten van kopiïsten over het lastige van hun werk. Verder Seidel 2002.

³⁵ Walther 1963 e.v., dl. 5, 353 (nr. 31553).

³⁶ In handschrift Clm. 6297 van de Bayerische Staatsbibliothek München (Bischoff 1974, 74).

³⁷ Stiennon 1973, 17.

wereld beoefent uit voortvloeien. Nadat hij die zeven ambachtelijke *consten* heeft opgesomd, luidt het ineens heel wat relativerender dat *bijna* alle – dus *niet* alle - verdere manuele bezigheden uit de zeven genoemde voortkomen. Wie de voorafgaande passage aandachtig gelezen of beluisterd had, zou zich inderdaad hebben moeten afvragen bij welke van de in de tekst vermelde wereldlijke disciplines (smeden, landbouw, wolbewerking, scheepvaart, naaien, geneeskunde en metaalgieten)³⁸ het ‘schrijven met de hand’ dan wel kon worden ingedeeld. Wanneer hij vervolgens op de kunst van het schrijven terugkomt - de *swaerste*, zeer zeker, maar ook de *subtiylste* (moeilijkste in mentale zin) en *meest gheert met*³⁹ – gaat Boendale allereerst en vrij uitvoerig op de geestelijke aspecten van het kopieerwerk in: de afschrijver kan op geen enkel moment zijn aandacht laten afleiden van wat *de scripture hevet in*: in tegenstelling tot alle andere ambachten laat dit werk niet toe dat men tegelijk aan iets anders zou denken, zou zingen, spreken, eten, noem maar op.

De in het begin van *Vander lettren ende vander clergien* gesuggereerde continuïteit tussen ‘schrijven’ in de zin van kopiëren en van ‘geletterdheid’, wordt in de tweede helft van het kapittel, waar het kopiëren in de context van de manuele ambachten terugkomt, niet echt tegengesproken of zelfs maar gerelativeerd. De schrijfkunst is de mooiste uitvinding, de moeilijkste en terecht meest geëerde van de ambachten, niet alleen de lichamelijk maar ook geestelijk meest inspannende van de *consten*. Met *clergie* vormt ze geen tegenstelling, veeleer, als onmisbaar begin en voorwaarde ervan, een pragmatisch blijkbaar moeilijk te loochenen eenheid.⁴⁰ Voor de in de dichotomie van lichaam en geest denkende middeleeuwer een niet evident gegeven. Het is dan ook interessant te constateren dat Boendale niet de enige is bij wie een ‘lof van het schrijven’ deze typische samenvloeiing vertoont van schrijfkunst als handwerk én als toegang tot de wereld van de geleerdheid en daaruit voortkomend maatschappelijk aanzien.

³⁸ Ook wat de *artes mechanicae* betreft, wijkt Boendale van het gebruikelijke lijstje af: vgl. De Reu e.a. 2000, 18-19 en de verwijzingen aldaar.

³⁹ De passage vertoont formuleringen die doen denken aan de introductie van het *Tractatus in omnem modum scribendi*, een ‘schrijfkunst’ vermoedelijk te dateren ca. 1420, bewaard in een handschrift uit 1460; als autoriteit en mogelijke bron vermeldt de auteur de *Summa vitiorum* (van Guillemus Peraldus, † 1271): *Et hec [ars scribendi] ceteris artibus mechanicis melior, dignior et nobilior, teste Magistro in Summa Vitiorum, censetur, quia omnibus aliis spiritualior et opere subtilior, fine ultimo videlicet ipsi Deo glorioso appropinquat ...*’ (Gasparri 1979, 253). De editie van Gasparri identificeert de verwijzing niet.

⁴⁰ Een samenvoeging op het theoretische vlak, met name via opneming in de *grammatica*, was, naar middeleeuwse inzichten, niet onmogelijk was geweest: zie b.v. onze verwijzingen naar Isidorus van Sevilla en Hugo van St.-Victor in noot ** hierboven. Dat Boendale zich niet expliciet tot deze voorstelling bekennt, kan wellicht daarmee te maken hebben dat zich in zijn tijd al een louter ‘mechanisch kopiëren’ als beroepsactiviteit ontwikkeld had, die in de vroegere clericale milieus niet bestond. De lage kwaliteit van het Latijn van sommige laatmiddeleeuwse schrijfmeesterbladen en schrijfkunstraktaten laat inderdaad zien dat het leren schrijven of de kunst van het schrijven onderwijzen toen niet per se veel verdere geleerdheid impliceerde (Gasparri 1979, passim).

Hermann Strepel

Voor paleografen is Hermann Strepel een bekende naam. Hij is een van de weinige middeleeuwse ‘schrijfmeesters’ van wie een zogenaamd reclameblad (*Ankündigungsblatt*, *advertisement sheet*, *placard*) bewaard is gebleven. Dat soort reclameblad werd, analoog aan de hedendaagse affiche, ergens in de publieke ruimte (mogelijk bij het atelier van de schrijfmeester zelf) uitgehangen met de bedoeling leerlingkopiisten te werven.⁴¹ Meestal is zo’n blad technisch en beperkt van opzet. Het noemt de door de schrijfmeester aangeboden schriftstijlen (*notulam curiensem*, *textum quadratum*, *rotundum* e.d.) en deelt bijvoorbeeld nog mee dat men met goud en zilver zal leren werken of ook *uff gutte subtile art Illuminiren*.⁴²

Sommige reclamebladen geven echter iets meer dan alleen de schriftechnische informatie. Zo verkondigt de in Brandenburg actieve Pool Mathias Patek in zijn publieke mededeling dat hij de geïnteresseerde in tien dagen de *notula* zal leren schrijven, en, zo gewenst, in één maand tijd de complete vechtsport: *cum gladiis*, *trusilibus* (steekmessen) *necnon hastis*. Anderen lokken hun klanten door via de schrijfkunst een carrière in de kerk of in de wereld in het vooruitzicht te stellen: ‘Certains n’hésitent d’ailleurs pas’, schrijft de Franse historicus Jean Hébrard, ‘à promettre à ceux de leurs élèves qui en feraient l’apprentissage de brillants destins dans les cours princières et dans les chancelleries épiscopales’.⁴³

Dit laatste, waarvoor Hébrard in het midden laat of het hier meer dan een enkel geval betreft, lijkt me, na inspectie van de nog steeds relatief geringe verzameling van opgedoken reclamebladen, uitsluitend op Hermann Strepels uit 1447 te dateren document van toepassing. Op de twee fragmenten waarin het geheel is overgeleverd illustreert de Münsterse

⁴¹ Het vroegst bekende document van die aard is een *advertisement sheet* uit Oxford van het begin van de veertiende eeuw: Van Dijk 1956. De meeste zijn van Duitse en Franse origine en dateren uit de vijftiende eeuw: Kruitwagen 1933-1934; Steinberg 1941; Wehmer 1946; Hébrard 1995; Bleumer, 2000; Schaap 2005.

⁴² Strepels blad is voor de geschiedenis van het schrift van bijzondere betekenis omdat het niet alleen de namen van een aantal schriftsoorten vermeldt, maar van die schriftsoorten ook ruim uitgeschreven voorbeelden geeft. Bonaventura Kruitwagen, die aan Strepels blad een uitvoerig artikel wijdde, hoopte dan ook dat de paleografie aan de hand van dit en analoge documenten uiteindelijk in staat zou zijn een systematiek en een nomenclatuur voor het middeleeuwse schrift op te stellen, die gebruik zou maken van de middeleeuws-contemporaine benamingen. Deze hoop is ijdel gebleken. Het overgeleverde vocabulaire is immers dermate ongestructureerd en onstabiel dat een duidelijk en algemeen geldig systeem er niet uit te destilleren valt. De paleografie van de Middeleeuwen houdt het nu dan ook bij een door Lieftinck voorgestelde indeling van het schrift op basis van ‘moderne’, maar objectief vaststelbare vormdistincties. Zie vooral Gumbert 1976.

⁴³ Hébrard 1995, 477.

schrijfmeester zijn schrifttypes (genoemd worden: *fracta, rotunda, modus copiistarum, brevitura*; andere zijn weggesneden) telkens aan de hand van een aangepaste tekst, meestal een psalm of een ander gebed of een gefingeerde brief of oorkonde. De tekst die de laatste schriftsoort, de *brevitura*, illustreert, bevat de eigenlijke aanbeveling. Die is merkkelijk langer dan de overige bewaarde aanbevelingen van schrijfmeesters:

Universis scholaribus qui bene scribere scire desiderant in brevi tempore accedatis ergo ad Hermannum Strepel vos qui vultis in hijs breviter informari Ibi est fons literature qui non siccatur in hyeme nec estate quam utilis quam necessaria sit doctrina literature gloriosa et est illa sciencia coronata cuius auxilio maiores indigent mediores et minores que condidit novum et vetus testamentum epistolaris dictaminis Ius Canonicum et civile ac scripturas universas Et in Curijs pariter atque palacijs Regum potentum principum sedet honorabiliter cathedrata suos amatores et discipulos ibidem faciens honorabilissime collocari Ad me accedant qui cupiunt amplexari ego enim eis aperiam eius dulcedinis secreta quo melius potero taliter quod in brevi tempore poterunt esse boni scriptores gracia Dei cooperante Diligencia enim cuiuslibet operis obtusitas permollitur.⁴⁴

De tekst bevat enkele moeilijke plaatsen. Ik geef hieronder, in gemoderniseerde spelling, de vertaling, mét de toelichtingen tussen haakjes, die Bonaventura Kruitwagen in zijn artikel over Strepels reclameblad opnam, en plaats mijn eigen opmerkingen in voetnoot.

Aan alle scholieren die in korte tijd goed wensen te leren schrijven. Komt derhalve naar Herman Strepel, gij die binnen korte tijd in dit alles wilt onderwezen worden. Dáár immers [in de schrijfkunst] ligt de bron der letteren, die noch in de winter noch in de zomer opdroogt. [Daar zult gij onderwezen worden]⁴⁵ hoe nuttig en noodzakelijk de roemvolle leer der letteren is. En het is die gekroonde wetenschap, welker hulp de groten, de gewone burgers en ook de mindere mensen nodig hebben. Zij heeft hen het Nieuwe en het Oude Testament samengesteld wat de geschreven tekst aangaat [*of*: in schriftelijke optekening. *Aldus versta ik de eigenaardige woorden*: epistolaris dictaminis] en het kerkelijk en het burgerlijk Recht, en alle wetenschappen [scripturas universas].⁴⁶ En zij zetelt zowel aan de hoven als in paleizen van koningen, machtigen en overheden als⁴⁷ op een eervolle stoel, en maakt dat haar beminnaars en leerlingen daar een zeer eervolle plaats krijgen.

⁴⁴ Ik citeer de tekst naar de editie in Bleumer 2000, 93; vgl. Kruitwagen 1933-1934, 227.

⁴⁵ Deze invoeging is niet per se noodzakelijk, daar wat volgt ook begrepen kan worden als een retorische uitroep: 'Hoe nuttig en noodzakelijk is toch de leer der letteren!' Zo interpungeert ook Steinberg 1941 (p. 9).

⁴⁶ Kruitwagen gebruikt hier de term 'wetenschappen' om aan te geven dat met *scripturas universas* niet bedoeld wordt 'alle schriftsoorten', maar datgene 'wat geschreven is'; 'wetenschappen' is dan wel een wat enge omschrijving, waarvoor men 'al het geschrevene', of 'alle kennis' in de plaats zou kunnen stellen.

⁴⁷ Dit *als* in Kruitwagens vertaling lijkt me – mede op grond van de Latijnse tekst – niet bedoeld als nevenschikt aan de voorafgaande verschijning van dit woord afhankelijk van *zowel*. Bedoeld is hier wel: 'als het ware, gelijk, als op een eervolle stoel (gezetten)'.

Laten zij tot mij komen, die [door deze wetenschap der letteren] wensen geliefkoosd te worden.⁴⁸ Ik immers zal hun, zo goed ik kan, de geheimen openbaren van haar zoetheid, en op zulk een wijze, dat zij, met de medewerking van Gods genade, binnen korte tijd goede kopiisten kunnen worden.

Door vlijt immers wordt het afstompende van iedere arbeid zeer verzacht.

Strepels oproep is niet alleen langer, hij is ook heel wat retorischer en bevlogener van toon dan die van zijn collega's. Het lijkt dan ook niet onwaarschijnlijk dat een of andere literaire bron voor de niet louter praktische, meer 'ideologische' uitlatingen als inspiratie heeft gediend. Eén tekst die dan alvast in aanmerking moet worden genomen, is Jan van Boendales *Der leken spiegel*.

Boendale en Strepel: een opmerkelijke verwantschap

De aspecten van Strepels aankondiging die buiten het louter doelmatige van de kennisgeving vallen, kunnen als volgt worden samengevat: (1) in de schrijfkunst ligt de bron der letteren die nooit opdroogt; (2) de leer der letteren is (a) nuttig en (b) noodzakelijk; (3) groten, gewone burgers en mindere mensen hebben haar hulp nodig; (4) dank zij de letteren beschikken we over de geschreven tekst (a) van het Oude en het Nieuwe Testament, (b) van het kerkelijk en het burgerlijk recht en (c) van alle kennis; (5) de wetenschap der letteren heeft een ereplaats aan de hoven en in de paleizen van de machtigen en maakt dat ook haar beoefenaars daar een eervolle plaats krijgen.

Alles samengenomen komt dit neer op een lof van de schrijfkunst, die niet alleen door de doorverwijzing van schrijfkunst naar *scientia* en *literatura*, maar ook in veel van haar details aan Boendales hoofdstuk 'Vander lettren ende vander clergien' in de *Lekenspiegel* herinnert. Meer bepaald in de aanhef van dit kapittel zijn Strepels gedachten over het nuttige en noodzakelijke van het schrift, als bewaar- en vindplaats van de letteren, allereerst van het Oude en het Nieuwe Testament, maar ook van het kerkelijk en burgerlijk recht en van alle wetenschappen herkenbaar. Ik haal Boendales tekst aan, cursiveer de relevante overeenkomsten en duid in de marge, met verwijzing naar de hierboven geschetste inhoud van Strepels lofspraak, de componenten aan die daarin met de *Lekenspiegel* overeenkomen.

Een die scoenste vont die
Ter werelt wart vonden ie
Ende daer meer *orboers* leeght in (2a)
Dats die lettre na minen sin

⁴⁸ *amplexari* is een zgn. *verbum deponens*. Men kan hier dus ook begrijpen: 'die ze [deze wetenschap] willen omarmen'.

Want tfolc soude leuen als vee
En daedt die lettre min no mee (2b)⁴⁹
Want al vergheten bliuen soude
Dnuwe testament ende doude (4a)
Daer al onse ghelooue in leit
Want smenschen ghedinkelecheit
Metten mensche cort vergaet
Nv merct noch meer ende verstaet
Gramarie ende logike
Geometrie ende visike
Rethorike astronomie
Ende die heileghe theologie (4c)
Decrete ende decretale
Ende dat loy altemale (4b)
Ende meneghe scone hystorie
 Daer af goet es die memorie
Ende vorwaerden daertoe mede
Die mids chartren houden stede
Waren langhe te nieute ghegaen
En hadt die lettre ghedaen (4c)
Nochtan en dochte die lettre twint
En daedt dscrivere diese kint (1)
Ende in den boec formeren can. (vs. 1-27)

Strepels uitspraken over het cultuurhistorisch en ‘wetenschappelijk’ belang van de schrijfkunst zouden heel goed door Boendales ‘Vander lettren ende vander clergien’ geïnspireerd kunnen zijn. Maar ook waar hij het over het maatschappelijk nut en meer bepaald over de mogelijkheden tot sociale promotie en carrière heeft, is de aanbeveling van de schrijfmeester (zie de punten 3 en 5 hierboven) met het kapittel van *Der leken spiegel* in overeenstemming. Dat de schrijfkunst en de ‘leer der letteren’ zeker voor gewone en geringere mensen van groot nut kan zijn, blijkt in Boendales tekst uit de hierboven al weergegeven passage waarin hij nadrukkelijk de carrièremogelijkheden roemt die zich openen voor wie *clergie* als vak heeft omhelsd. Strepels ‘*scientia cuius auxilio maiores indigent mediocres et minores*’ lijkt een echo van Boendales ‘*Alle princhen ghemene Ende al tfolc groet ende clene Selen die clergie eren*’.⁵⁰

49

Een gelijklopende passage, nu met een woordelijke overeenkomst met het *quam necessaria* van

Strepel, vs. 313 e.v. in het navolgende kapittel over *Hoe dichtren dichten sullen* (De Vries 1848, 158-172): ‘*Men mochter ontberen twint Want dnuwe ende doude testamint Alle rechte ende onse wet Ende onse ghelooue daertoe met Hantvesten ende hystorien Daer af goet sijn die memorien Waren te nieute al ghegaen En hadt die dichtre ghedaen Bi wien si behouden bliuen Mids sijn dichten ende sijn scriuen*’.

50

Vgl. hierboven p. **.

Vervolgens herinnert ook Strepels beeld van de *doctrina literature* als *sciencia coronata* en *honorabiliter cathedrata*, als een gekroonde en tronende koningin, aan Boendales voorstelling in *Vander lettren ende vander clergien*: ook bij hem is *clergie* de edelste kunst, die boven alle andere kunsten heerst als *coninghinne*.⁵¹ De strekking is bij Boendale wel enigszins anders dan bij Strepel: wat de Brabander betoogt, is dat *clergie* in ‘waardigheid’ boven alle andere *consten* verheven is; bij de Münsterse schrijfmeester maakt het beeld, zeker wat de tweede formulering betreft (*in Curiis ... sedet honorabiliter coronata*), deel uit van het discours over de *doctrina literature* als opstap naar carrière en sociale promotie. Maar dat neemt niet weg dat het beeld alweer aan Boendale herinnert.

En tenslotte kon ook de laatste zin in Strepels advertentie door Boendales *Vander lettren* geïnspireerd zijn. Kruitwagen vertaalt *cuiuslibet operis obtusitas* door ‘het afstompende van iederen arbeid’: ook dit lijkt een reminiscentie aan Boendale, meer bepaald aan de passage in *Vander lettren ende vander clergien* over het zowel geestelijk als lichamelijk inspannende en afmattende van de schrijfarbeid.⁵²

Net deze zin nu vormt echter een eerste belangrijke waarschuwing om niet al te snel tot afhankelijkheid van Boendale te concluderen, hoeveel daar – nog afgezien van het aangegeven tekstparallellisme – ook voor zou pleiten: we weten immers dat veel van Boendales werk, ook de *Lekenspiegel*, waarin de passage over schrijven en *clergie* voorkomt, in Duitsland (ruim) verspreiding heeft gevonden.⁵³ Strepels laatste zin, eigenlijk een al te mooie sententie om niet meteen in die richting argwaan te wekken, is rechtstreeks uit de Latijnse literatuur, met name (uiteindelijk) uit het aan Boëthius toegeschreven pedagogisch traktaat *De disciplina scholarium* afkomstig.⁵⁴ Een lof van de schrijfkunst, van ‘literatuur’ of ‘geleerdheid’ treft men in de *Disciplina* voorzover ik zie niet aan. Maar het citaat bewijst inmiddels dat Strepel, zoals ook wel voor de hand ligt, enige vakliteratuur binnen handbereik of mentaal ter beschikking had. Ook voor zijn lof van de schrijfkunst kan hij dus elders dan bij Boendale inspiratie hebben gevonden. Lofprijzingen van het schrijven in een spirituele context, zoals die bij Gerson en de baanbrekers van de Moderne Devotie te vinden zijn, komen dan wel niet in aanmerking: Strepels visie op het deugdelijke van schrift en *literatura*

⁵¹ De Vries 1848, 158.

⁵² Vs. 131-160. Vgl. het citaat p. ** hierboven.

⁵³ Van Anrooij 2005, 10-11 en de verwijzingen aldaar.

⁵⁴ De context in *De disciplina scholarium* geeft voor *obtusitas* een enigszins andere betekenis aan dan wat Kruitwagen begrepen heeft. Het gaat blijkbaar niet zozeer om het ‘afstompende’ als wel om de moeilijkheidsgraad van het leren van bepaalde zaken. Zie ook de commentaar bij deze passage van Thomas van Aquino (*De disciplina scholarium cum notabili commento*, Colonia, 1493, fol. B1 v°: online: <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-117/0014?sid=3c2139c4e7322175162810e1d0200457>).

is breder en legt met betrekking tot de sociale voordelen van het (leren) schrijven een typisch pragmatisch-wereldlijke klemtoon die bij de stichters van het ‘Gemene leven’ vanzelfsprekend ontbreekt. Dat laatste geldt ook, zoals we gezien hebben, voor Gersons *De laude scriptorum*, een uitvoerige theoretische fundering en lofprijzing van het spirituele schrijven als een equivalent van tegelijk prediken, studeren, aalmoezen schenken, bidden, versterving doen, als een handeling die tevens de geloofsgemeenschap dient en de Kerk verrijkt, bewapent, verdedigt en verheerlijkt.⁵⁵

Achtergrond: het middeleeuwse professionele ‘schrijverschap’

De typisch pragmatische gerichtheid op de wereld, op sociaal vooruikomen, die de lofsprekingen van Boendale en Strepel in contrast met de contemporaine spirituele benadering van het thema met elkaar verenigt, is, zo is mij na een kronkelige zoektocht langs allerlei mogelijke bronnen duidelijk geworden, uiteindelijk terug te voeren tot de retoriek van de *ars dictaminis*, zoals die zich in de periode van haar hoogste bloei in de twaalfde en de dertiende eeuw, eerst in Italië, daarna in Frankrijk, vooral in Orléans, en (in mindere mate) ook wel in Parijs, aan de buitenwereld aanpreeft. Het gaat hier echter om méér dan alleen een continuïteit in tekstuele verwoording. Bij nader inzien betreft het evenzeer de voortzetting van een concept, van een beeldvorming rond het schrijven ‘in de wereld’.

De grote aanwas van kerkelijke, vorstelijke en stedelijke kanselarijen zorgde in de twaalfde en de dertiende eeuw voor een grote groei in de vraag naar clerici die in staat waren ‘brieven’, missiven, maar ook allerlei andere documenten van administratieve of notariële aard op te stellen.⁵⁶ Die ‘notariële clerici’ moesten niet alleen de geëigende stijl en woordenschat van het vak onder de knie hebben, maar ook het typische schrift (oorkondenschrift, *charter hand*) dat daar toe hoorde. Het lucratieve van de opleiding in deze ‘nieuwe’ discipline werd door de studenten én (onder meer om ‘publicitaire’ redenen) door de meesters zelf vaak bevlogen in de verf gezet. In een van de vele bewaarde modelbrieven maant een student een andere bevriende student aan zijn belangstelling voor poëzie en literatuur maar te laten voor wat ze is: wie die weg volgen, ‘komen onder de hoertjes terecht en stellen zich tevreden met het plezier dat ze aan de eerste de beste luisteraar verschaffen met hun slappe en al te weke versjes.’ *Vero enim qui dictandi secuntur scientiam, ad reges veniunt*

⁵⁵ Over het ‘schrijven’ van de Moderne Devoten: Mertens 1989, m.n. 191 e.v.
⁵⁶ Camargo 1991, 31 e.v.

*et prelati ecclesie traduntur a regibus, ad honores ecclesiasticos interventus sui potentia promovendi.*⁵⁷ De toespeling op zowel wereldlijke als kerkelijke ambten vormt hier al een eerste opvallende gelijkenis met wat we bij Boendale en Strepel gelezen hebben. De modelbrief verwijst verder naar de *ars dictaminis* met een metaforische uitdrukking waarvan we een equivalent terugvinden bij de Münsterse schrijfmeester. Hij maant de geadresseerde aan die bron van kennis te komen opzoeken in de stad Meung: ‘*Fontem istum Magdunum (...), qui non timet solem nec estus aridum*’ (vgl. Strepel: *Ibi est enim fons literature qui non siccatur in hyeme nec estate*).

Dergelijke overeenkomsten in strekking en formulering van loftuigingen op de *ars dictaminis* zijn op diverse plaatsen in introducties van traktaten, commentaren en modelbrieven te vinden. Eén van die teksten is onmiskenbaar het voorbeeld geweest van het grootste deel van de aanbeveling op Hermann Strepels reclameblad. Het betreft een oproep tot kandidaatleerlingen van de succesrijke Zuid-Franse *dictator* Poncius Provincialis. Ik geef hieronder zijn tekst weer naar de editie van Natalis Valois en voeg de door Strepel aangebrachte wijzigingen tussen rechte haakjes toe; wat letterlijk is overgenomen staat cursief, wat niet cursief staat, is dus gewijzigd of niet overgenomen:

*Quam utilis, quam necessaria sit doctrina dictaminis [Str.: literature] gloriosa, satis patet cuilibet intuenti. Haec enim est illa que ... in curiis atque palacii regum, potentum et principum sedet honorabiliter cathedrata, suos honoratores [Str.: amatores] et discipulos ibidem faciens honorabilissime collocari. Ad me accedant igitur, qui predictam reginam scientiam cupiunt amplexari.*⁵⁸

Men lette tevens op de voorstelling van de bedoelde ‘wetenschap’ als koningin: een beeld dat als zodanig niet bij Strepel, wél bij Boendale voorkomt; en dat Poncius Provincialis in een andere lofspreking, in een brief die hij bij een bezoek aan Orléans vooropstuurde, als volgt allegorisch inkleedde. Op een van zijn tochten ontmoette de *dictator* een maagd van een dergelijke schoonheid en voornaamheid dat hij, als door de bliksem getroffen, in aanbidding voor haar neerviel en vroeg haar dienaar te mogen zijn. De vrouw deed hem opstaan en liet hem een uiterst mooie en onmetelijke stad zien, waartoe men alleen toegang heeft doorheen zeven achtereenvolgende poorten. De stad, zo licht de vrouw toe, heet *Pratica dictatoria*,

⁵⁷ ‘Maar degenen die de wetenschap van de *ars dictandi* volgen, komen bij koningen terecht, en vandaar bij kerkelijke prelaten, door zijn tussenkomst tot de kerkelijke waardigheden opklimmend.’ Zie voor het volledige citaat en de context betreffende de *ars dictandi*: Paetow1910, 26-29 en 67-91. De ‘brief’ wordt iets uitvoeriger weergegeven in Valois 1880, 25-26.

⁵⁸ Valois 1880, 27-28. Voor de volledige tekst van Strepel, zie hierboven p. **. De brontekst bevestigt het door ons uitgesproken vermoeden omtrent de betekenis van *amplexari* bij Strepel. Hoewel het weglaten van het direct object er ook op zou kunnen wijzen dat de Münsterse schrijfmeester de actieve opvatting van de werkwoordvorm net uit de weg heeft willen gaan.

zijzelf heet *Rethorica* en heeft er de heerschappij, hoezeer ook haar zuster *Grammatica* beweert dat ze in de stad haar gelijke is. Omdat de stad te weinig goede inwoners heeft, vertrouwt de vorstin Poncius de sleutels van de zeven poorten toe, zodat hij ze kan openen voor degenen die het oprecht verlangen. De poorten stellen samen de gehele *doctrina epistolaris dictaminis* voor.⁵⁹

De uitdrukking *epistolaris dictaminis* komt letterlijk in Strepels aanbeveling terug. Bonaventura Kruitwagen vond het een eigenaardige uitdrukking, waarvoor hij als interpretatie de noodgreep ‘wat de geschreven tekst aangaat’ of ‘in schriftelijke optekening’ voorstelde. Nu we weten dat veel van Strepels lofprijzing uit de sfeer van de *ars dictaminis* afkomstig is, volstaat een dergelijke verklaring wel niet meer; een plausibeler uitleg kan zijn dat bij Strepel voor, tussen of na de woorden *epistolaris dictaminis* bijvoorbeeld *doctrina* of *scientia* is weggevallen; de schrijffout kan mede zijn veroorzaakt doordat *epistolaris* en *doctrina* op het reclameblad door het einde van een regel worden gescheiden.⁶⁰

Poncius Provincialis was een rondreizend *dictator*, wiens activiteiten als leermeester in *de ars dictaminis* getraceerd kunnen worden in Toulouse, Montpellier en Orléans. Mogelijk was hij ook een tijdlang in Parijs.⁶¹ Hij schreef onder meer een *Summa dictaminis* (ten laatste 1249), een *Summa de compositione* (over syntaxis), een *Epistolarium* (verzameling modelbrieven), een *Liber de cartis* (leerboek over het vervaardigen van oorkonden) en een boekje met voorbeelden van gerechtelijke brieven (*De libellis*).⁶² Van de *Summa dictaminis* en het *Epistolarium*, die meestal samen worden overgeleverd, zijn de vrij talrijke afschriften nog niet volledig gerecenseerd, en voorzover dat het geval is, niet of nauwelijks op hun herkomst onderzocht. De omvang en de spreiding van de huidige bewaring kunnen evenwel al een vermoeden geven van de receptie van Poncius’ werk.⁶³ Ik tel, alle informatiebronnen bijeengenomen, iets meer dan twintig handschriften, die bewaard worden in Arras, Parijs, Reims, Troyes, München, Londen, Firenze, Turijn, Barcelona, Gerona, Toledo, Wenen,

⁵⁹ Valois 1880, 46-49; Paetow 1910, 89-90.

⁶⁰ Merken we ten slotte nog op dat in de beschrijving van de eerste poort de uitdrukking *personarum superiorum, mediocrum et minorum* voorkomt, te vergelijken met Strepels *maiores ...mediocres et minores*, en Boendales *princhen ... Ende al tfolc groet ende clene*.

⁶¹ Valois 1880, 45-46; Paetow 1910, 90-91.

⁶² Glorieux 1971, 296. Van de *Summa dictaminis* en het *Epistolarium* is een moderne editie beschikbaar in een onuitgegeven *thèse* van de École des Chartes te Parijs: Le Saulnier de Saint-Jouan 1957. Zie verder over Poncius’ werk: Hallik 2007, 270 e.v., 550 e.v.

⁶³ Vgl. overigens het *Lexikon des Mittelalters*: ‘Das Werk war bis in die frühe N[eu]Z[eit] weit verbreitet’ (Rädle, *Lexikon des Mittelalters*, dl. 7, 91).

Wilhering (Oostenrijk), Krakow, Olomouc (Tsjechië), en Budapest.⁶⁴ In enkele gevallen betreft het afschriften die vrij precies gelokaliseerd kunnen worden doordat de oorspronkelijke, naar de studieplaats (bv. Orléans) verwijzende toponiemen, door andere van de eigen regio vervangen zijn. Poncius' uitstraling moet hoe dan ook bijzonder groot geweest zijn: veertiende-eeuwse handschriften zijn ontstaan in Arbois (Jura), Salamanca en Praag.⁶⁵ Twee andere afschriften zijn vermoedelijk toe te schrijven aan Duitse studenten die in Parijs lessen in *ars dictaminis* hebben gevolgd.⁶⁶ Dat Hermann Strepel Poncius' werk kende en wellicht ter beschikking had, hoeft dus niet te verbazen. Maar ook in de Nederlanden zullen de teksten van de Provençaalse geleerde gecirculeerd hebben. In een inventaris daterend van omstreeks 1395-1400 van de boeken toebehorend aan Michael van der Stoct, tot omstreeks 1390 prior van de Sint-Baafsabdij te Gent, daarna onder meer professor in de theologie te Keulen, treffen we zowel Poncius' *Dictamina* als diens *Epistolarium* aan.⁶⁷

⁶⁴ De meeste handschriften worden, zonder verdere informatie, vermeld in: Le Saulnier de Saint-Jouan 1957, 87-88. Aanvullingen en verdere informatie over de handschriften: Hamesse e.a. 2007, 162: KRAKOW, Biblioteka Jagiellońska 679; vol. II, 2008, 14: ARRAS, Bibliothèque municipale, 433; LONDON, British Library, Arundel 514 (zie ook Polak 1994, p. 323); OLOMOUC, Státní Archiv, 144; PARIS, Bibliothèque de l'Arsenal, 3807; PARIS, Bibliothèque de l'Arsenal, 1132; PARIS, Bibliothèque Nationale, lat. 8653; PARIS, Bibliothèque Nationale, lat. 18585 (fout voor 18595; zie ook Kristeller, vol. III, 1983, p. 241); TROYES, Bibliothèque Municipale, 1556; WIEN, Österreichische Nationalbibliothek, 2512. Kristeller, vol. I, 1963, 96: FIRENZE, Biblioteca Laurenziana, Ashb. 1545; vol. III, 1983, 241: PARIS, Bibliothèque Nationale, Lat. 18595; PARIS, Bibliothèque Nationale, lat. 11386 (excerpt?; zie ook Kristeller vol. VI, 1992, 479); vol. IV, 1989, 288: BUDAPEST, University Library, Lat 111; p. 505: GERONA, Archivo de la Catedral, cod. 86; p. 642: TOLEDO, Archivo y Biblioteca Capitulares, cod. 43,4 (excerpten?; zie ook Polak 1994, 159-160); vol. VI, 1992, 442: WILHERING, Stiftsbibliothek, IX 79 (excerpten?). Polak 1994, 106: BARCELONA, Archivo de la Corona di Aragón, Ripoll 190; p. 127, GERONA, Archivo Capitular, 20 d 11 (excerpt; hetzelfde manuscript als GERONA, Archivo de la Catedral, cod. 86 bij Kristeller, vol. IV, 1989, 505). Worstbrock e.a. 1992, 78: PARIS, Bibliothèque Nationale, lat. 8625. Glorieux 1971, 296: TORINO, [Biblioteca Nazionale Universitaria] I.VI.7; REIMS, [Bibliothèque municipale] 1101. Over werk van Poncius in deze laatste twee handschriften heb ik in geen enkele andere bron een bevestiging kunnen vinden, ook niet in de catalogi online. Polak 1993, beschrijft (p. 25 en 196-197) uitvoeriger de hierboven vermelde handschriften uit Olomouc, Státní Archiv en Krakow, Biblioteka Jagiellońska. Veel van de genoemde handschriften kende ook al Ch. H. Haskins, die nog naar twee handschriften uit München verwijst, waarvan in de recentere literatuur geen spoor meer opduikt: MÜNCHEN, Bayerische Staatsbibliothek, Lat (=CIm) 22293 en 16122 (dit laatste alleen 'brief extracts'): Haskins 1929, 7. In ouder onderzoek werd Poncius Provincialis wel eens verward met een latere Poncius, auteur van een *Modus dictandi*; zo werd het handschrift OLOMOUC, Státní Vědecká knihovna, I 337 ten onrechte met de 13^e-eeuwse Zuid-Franse *dictator* in verband gebracht (Polak 1993, 33 en zie ook 91 en 167). De hierboven genoemde handschriften betreffen, indien niet anders vermeld, met zekerheid aan Poncius *Provincialis* toe te schrijven werk.

⁶⁵ Respectievelijk PARIS, BN 8653, PARIS, BN 11386 en WIEN, ÖNB 2512.

⁶⁶ Le Saulnier de Saint-Jouan 1957, 88. Het betreft de beide handschriften die in München bewaard worden. Een *Summa magistri Poncii* wordt vermeld in het testament van zekere Jakob Roth te Zürich in 1321 (Le Saulnier de Saint-Jouan, 89).

⁶⁷ Derolez e.a. 1999, 70-71 (nr. 285 en 295). Deze nummers behoren weliswaar tot het tweede deel van de lijst, dat mogelijk niet door Van der Stoct zelf is samengesteld, maar vermoedelijk wel nog steeds naar zijn boekenbezit verwijst (Derolez e.a. 1999, 64). Het document zelf behoort tot het archief van de Sint-Baafsabdij en attesteert hoe dan ook de aanwezigheid van het werk van Poncius Provincialis in de zuidelijke Nederlanden. Van der Stoct had in Parijs gestudeerd, mogelijk heeft hij de teksten van Poncius uit die tijd overgehouden. Zie over Van der Stoets boekenlijst heel recent: Gabriël 2009.

Ook Boendale kan het werk van Poncius Provincialis gekend hebben. De reminiscenties of ontleningen die hij met Hermann Strepel deelt, maar ook de andere hierboven al aangegeven raakpunten die Strepel niet heeft, wijzen in die richting. Nog niet vermeld en eveneens opvallend, is dat Poncius en andere vertegenwoordigers van het vak, waar een vraag van die aard aan de orde is, de studie in de rechten als de logische en de beste voortzetting zien op hun opleiding in *dictamina*. Ook voor Boendale ligt na de basisopleiding van de *clerck* een vervolg ‘ten edelen rechte waert’ in het verschiet.⁶⁸ Wat ligt overigens meer voor de hand dan dat een schepenklerk, die zoals hij zelf meedeelt voor de stad Antwerpen de ‘brieven’ schreef, in zijn vak onderwezen en wellicht ook gedocumenteerd was, met teksten over de *ars dictaminis*, die, zoals uit het oeuvre van Poncius al blijkt, samenging met de kunst van het schrijven van oorkonden en andere juridische documenten, of deze laatste discipline zelfs mee omvatte.⁶⁹

Zoals hierboven al aangegeven, knoopt de (Zuid-)Franse *ars dictaminis* van de twaalfde-dertiende eeuw aan bij de ontwikkeling van de retorica in de Noord-Italiaanse steden in dezelfde en een iets vroegere tijd. Bij iemand als Boendale, die een voor Brabant toch wel nadrukkelijke relatie had met Italië (zoals onder meer blijkt uit zijn bewerkingen van traktaten van Albertanus van Brescia, maar ook uit zijn vooral in het *Boec vander wraken* naar voren komende kennis van toestanden en misstanden rond het pauselijk hof in Rome), is dat een belangwekkend gegeven. De vraag of Albertanus van Brescia dan misschien toch niet de auteur is van het *Tractatus de epistolari dictamine* dat in sommige handschriften aan zijn verdere werk voorafgaat, krijgt hiermee voor de medioneerlandistiek enige relevantie.⁷⁰ Albertanus was *causidicus*, mogelijk advocaat of rechter, maar zeker notaris en opsteller van juridische documenten.⁷¹

Ter afronding

Naast de spirituele ‘kerkelijke’ visie op het schrijven zoals we die bij Gerson en Trithemius verwoord vinden, bestond in de late Middeleeuwen ook een parallelle seculier-professionele

⁶⁸ Haskins 1929, 24. Vgl. *Die Dietsche doctrinale*, boek 3, v. 901-905 (Jonckbloet 1842, 265).

⁶⁹ Paetow 1910, 26-32, 67 e.v.; De Ghellinck 1954, 278 e.v.

⁷⁰ Vgl. Huillard-Bréholles 1859, p. DXXII en Flavio 2004 (*The Free Library* 22 September 2004. 06 Augustus 2010 : <http://www.thefreelibrary.com/Introduction: status questionis: good-bye to the protestant ethic?-a0186270905>). Vermelden we in dit verband nog het gegeven dat de vroegste notarissen in Vlaanderen blijkbaar uit Italië afkomstig waren: Van Anrooij 2005, noot 41.

⁷¹ Witt 2003, 58, noot 62.

inschatting van het nut en de voordelen van de schrijfkunst, die zich niet alleen onderscheidde door een bredere maatschappelijke positionering en een ongegeneerd utilitaristische, om niet te zeggen arrivistische motivatie, maar ook door een aantal duidelijke connecties met de wereld van de kanselarij, de rechtspraak en de ambtenarij in het algemeen. Wat in die seculiere variant aan de orde is, is niet het loutere *kopiëren* van religieuze, literaire of didactische ‘boeken’, maar veeleer de kunst om te *schrijven*, met inbegrip van het *redigeren* van een aantal voor de lekenwereld belangrijke tekstsoorten als brieven, missiven, oorkonden en andere juridische documenten. Die kunst betrof allereerst het beheersen van de geëigende letter, het oorkondenschrift, maar ook vormelijke en stilistische, ‘registrale’ aspecten. De lofsprekingen op de schrijfkunst die we bij Boendale en Hermann Strepel aantreffen, knopen zo te zien bij de retorische achtergrond van dit vak aan, meer bepaald bij de teksten die de dertiende-eeuwse meester Poncius Provincialis tot lof en promotie van zijn discipline inzette.

Bij vergelijking opvallend is dan dat de bij Poncius Provincialis en zijn collega’s in de *ars dictaminis* nagenoeg exclusieve gerichtheid op het juridische, met (soms misprijzende) afwijzing van het verdere literaire, wetenschappelijke of theologische, bij Boendale en Strepel niet langer het monopolie voert. Beiden betrekken de Heilige Schrift, de wetenschappen en de ‘literatuur’ in hun opsomming van de verdiensten van het schrijven. Mogelijk hebben we hier met een noordelijke(r) of ‘latere’ invulling van het concept van de schrijver-opsteller te maken. De latiniste A.-M. Turcan-Verkerk acht het, op grond van een vergelijkend onderzoek van drie met andersoortige teksten doormengde modelbrievenverzamelingen, niet ondenkbaar dat de scholen van Orléans binnen de *ars dictaminis* een minder ‘utilitaristische’ koers hebben gevolgd en de literaire traditie meer in ere hebben gehouden dan het studium van Bologna en de erdoor beïnvloede zuidelijke (‘Italiaanse’ en Provençaalse) scholen. In de drie door Turcan-Verkerk vergeleken handschriften uit zich dat in de aanwezigheid van hymnen en profane gedichten (met name van goliardische of moraliserende aard: onder meer een *Facetus morum* en een tweetalige spreukenverzameling), naast de te verwachten brieven.⁷² Opvallend is alvast dat de drie besproken ‘handschriften met gemengde inhoud’ afkomstig zijn uit respectievelijk Bretagne, de omgeving van Parijs en Arbois in de Jura – dus vrij noordelijk ten opzichte van Orléans en zeker ten opzichte van Poncius Provincialis – en dateren uit het einde van de dertiende of het begin van de veertiende eeuw, wat ons al vrij dicht bij Boendales tijd brengt. Dat het combineren van een aanvankelijk uitsluitend of overwegend juridisch of

⁷² Turcan-Verkerk 1994, 205-211. Over een mogelijke Noord/Zuid-tegenstelling in de aard van de *artes dictaminis*, zie ook Camargo 1991, 47: meer dan in Italië (en Zuid-Frankrijk?) bleef in ‘Frankrijk’ en ‘Engeland’ de *ars dictaminis* met de *grammatica* verbonden.

notarieel ‘schrijverschap’ met het kopiëren van *boeken* onder leken een latere ontwikkeling kan geweest zijn, wordt zijdelings bevestigd door wat Jesús Altero in Catalonië waarneemt: ook daar gaan de professionele kopiïsten pas omstreeks het einde van de dertiende eeuw over tot het afschrijven van niet direct utilitaire teksten.⁷³ En omstreeks diezelfde periode ziet men dat ook de *scriptores* van de pauselijke kanselarij naast ‘documenten’ tevens boeken beginnen te kopiëren.⁷⁴ Het beeld dat doorschemert, is dat naar het einde van de dertiende eeuw toe de professionele schrijvers van teksten uit de juridische en de administratieve sfeer ook boekteksten zijn gaan produceren,⁷⁵ een activiteit die tot dan nagenoeg exclusief door de (vooral reguliere) clerus werd vervuld. De *ars dictaminis* waarmee Boendale kennis gemaakt heeft, kan dus en zal vermoedelijk ruimer geweest zijn dan wat Poncius Provincialis als vak onderwees.

De in de *ars dictaminis* geschoolden zullen vanaf de twaalfde-dertiende eeuw hoe dan ook een belangrijke rol hebben gespeeld in de verschriftelijking van het hoogmiddeleeuwse cultuurgoed én in de ‘vulgarisering’ ervan in alle betekenissen die het woord kan behelzen: overgang naar de volkstaal, laïcisering en kennisoverdracht.⁷⁶ Ook Boendale zal – gezien zijn eigenlijke beroepsactiviteit – volop in de traditie van dit vak gestaan hebben. Zijn lof van *letter* en *clergie* verloochent deze achtergrond alvast niet.

⁷³ Altero 2000, 46.

⁷⁴ Condello 2000.

⁷⁵ De bevinding klopt met wat V. Honemann (1983) als benaderende datum opgeeft (ca. 1270) voor het gaan deelnemen van stadsklerken aan de productie van (aanvankelijk vooral juridische en historische) ‘literatuur’ naast hun traditionele ‘utilitaire’ kopiïstenwerk. Zie verder Van Anrooij 2005, 10 en noot 56; zie ook p. 8 en de verwijzingen aldaar; Warnar 2008, 156-158. Een (op de stad Deventer) toegespitst onderzoek over het belang van de bestuurlijke wereld voor de laatmiddeleeuwse verschriftelijking: Benders 2004; voor een overzicht van het onderzoek terzake: Benders 2004, 27 e.v.

⁷⁶ Over *ars dictaminis* en de overgang naar de volkstaal: Camargo 1991, 41.

Literatuur

ALTERO 2000

J. Altero, 'Le statut du scripteur en Catalogne (XIIe-XIIIe siècles)', in: M.-C. Hubert, E. Poulle & M. H. Smithe (red.), *Le statut du scripteur au Moyen Âge*. Paris, 2000, 41-57

VAN ANROOIJ 2005

W. van Anrooij, *Handschriften als spiegel van de middeleeuwse tekstcultuur*. Oratie Universiteit Leiden, 2005.

ARNOLD 1974

K. Arnold (ed.), *Johannes Trithemius, In Praise of Scribes - De Laude Scriptorum*. Lawrence, Kansas, 1974.

BENDERS 2004

J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het einde van de 15de eeuw*. Hilversum, 2004.

BISCHOFF 1974

B. Bischoff, *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der karolinger Zeit*. Dl. 1. *Die bayrischen Diözesen*. Wiesbaden, 1974 (reprint van Leipzig 1940).

BLEUMER 2000

H. Bleumer, '«Deutsche Schulmeister» und «Deutsche Schule». Forschungskritik und Materialien', in: Klaus Grubmüller (red.), *Schulliteratur im späten Mittelalter*. München 2000, 77-98.

BLUMENFELD-KOSINSKI 2006

R. Blumenfeld-Kosinski, 'Jean Gerson and the Debate on the *Romance of the Rose*', in: B. McGuire, *A companion to Jean Gerson*. Leiden, 2006, 317-356.

BRANN 1981

N.L. Brann, *The Abbot Trithemius (1462-1516): the renaissance of monastic humanism*. Leiden, 1981.

BUTTNER 1939

C. Buttner (ed.), *Hugonis de sancto Victore Didascalion*. Washington, 1939.

CAMARGO 1991

M. Camargo, *Ars dictaminis. Ars dictandi*. Turnhout, 1991.

CHAVASSE 1986

R. Chavasse, 'The first known author's copyright, September 1486, in the context of a humanist career', in: *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 69 (1986), 1-37.

COCHERIS 1856

H. Cocheris (ed.), *Philobiblion. Excellent traité sur l'amour des livres par Richard de Bury*. Paris, 1856.

CONDELLO 2000

E. Condello, 'Il libro e la curia: copisti di codici e «scriptores» della cancelleria pontificia tra Roma e Avignone', in: M.-C. Hubert, E. Poulle & M. H. Smithe (red.), *Le statut du scripteur au Moyen Âge*. Paris, 2000, 77-97.

COPELAND 2009

R. Copeland & I. Sluiter, *Medieval Grammar and Rhetoric. Language arts and literary theory AD 300-1475*. Oxford, 2009.

DELISLE 1874

L. Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*. Vol. 2, Paris, 1874.

- DE REU e.a. 2000
De Reu, M. & J. Reynaert, *Middeleeuwse kennis op schrift*. Gent, 2000.
- DEROLEZ e.a. 2001
A. Derolez e.a., *Corpus catalogorum Belgii. The medieval booklists of the Low Countries*. Dl 3, Brussel, 1999. Dl. 4, Brussel, 2001.
- DEROLEZ e.a. 2009
A. Derolez e.a., *The Surviving Manuscripts and Incunables from Medieval Belgian Libraries*. Brussel, 2009 (Corpus Catalogorum Belgii. The Medieval Booklists of the Southern Low Countries, dl. 7)
- VAN DIJK 1956
S.J. van Dijk, 'An advertisement sheet of an early 14th-century writing master at Oxford', in: *Scriptorium* 10 (1956), 47-64.
- DU CANGE 1883-1887
C. Du Cange, *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*. Niort, 1883-1887.
- ESTERMANN 1999
M. Estermann, 'O werthe Druckerkunst / Du Mutter aller Kunst'. *Gutenbergfeiern im Laufe der Jahrhunderte*. Mainz, Gutenberg-Museum, 1999.
- FLAVIO 2004
F. Flavio, 'Introduction: status questionis: good-bye to the protestant ethic?', in: *Journal of Markets & Morality*, Sept. 22, 2004 ('The Free Library, Sept. 22, 2004 06' <http://www.thefreelibrary.com/Introduction: status questionis: good-bye to the protestant ethic?-a0186270905> (Augustus 2010).
- GABRIËL 2009
R. Gabriël, 'Boekenlijsten en *Material Philology*. Methodologische overwegingen bij de boekenlijst van Michael van der Stoc (ca. 1494)', in: *Queeste* 16 (2009), 83-111.
- GASPARRI 1979
F. Gasparri, 'L'enseignement de l'écriture à la fin du Moyen Âge: à propos du *Tractatus in omnem modum scribendi*, MS. 76 de l'abbaye de Kremsmünster', in: *Scrittura e civiltà* 3 (1979), 243-265.
- DE GHELLINCK 1954
J. de Ghellinck, *L'essor de la littérature latine au XIIIe siècle*. Bruxelles – Bruges – Paris, 1954.
- GLORIEUX 1971
P. Glorieux, *La faculté des arts et ses maîtres au XIIIe siècle*. Paris, 1971.
- GLORIEUX 1974
P. Glorieux (ed.), *Jean Gerson. Oeuvres complètes*, vol. 9, *L'oeuvre doctrinale*. Paris, 1974.
- GUMBERT 1976
J.P. Gumbert. 'A proposal for a Cartesian nomenclature', in: *Miniatures, scripts, collections. Essays presented to G.I. Lieftinck*, dl. 4 (1976), 45-52.
- HAMESSE e.a. 2007
J. Hamesse & S. Szyller, *Repertorium initiorum manuscriptorum latinorum Medii Aevi*. Vol. I. Louvain-la-Neuve, 2007.
- HALLIK 2007
S. Hallik, *Sententia und proverbium. Begriffsgeschichte und Texttheorie in Antike und Mittelalter*. Köln – Weimar – Wien, 2007.
- HASKINS 1929
Ch.H. Haskins, *Studies in Mediaeval culture*. New York, z.j. (reprint van Oxford, 1929).
- HÉBRARD 1995

- J. Hébrard, "Des écritures exemplaires: l'art du maître écrivain en France entre XVIIe et XVIIIe siècle", in: *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*. Volume 107, 1995, 473-523.
- HOFTIJZER 2003
P. Hoftijzer, *Lof der boekdrukkunst. Inleidend overzicht van de positieve en negatieve reacties op de boekdrukkunst van de uitvinding in 1450 tot heden*. Zutphen, 2003.
- HONEMANN 1983
V. Honemann, 'Die Stadtschreiber und die deutsche Literatur im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit', in: W. Haug, T. R. Jackson & J. Janota (red.), *Zur deutschen Literatur und Sprache des 14. Jahrhunderts*. Heidelberg 1983, 320-353.
- HUILLARD-BRÉHOLLES 1859
J.-L.-A. Huillard-Bréholles, *Historia diplomatica Frederici Secundi. Préface et introduction*. Paris, 1859.
- JONCKBLOET 1842
W.J.A. Jonckbloet (ed.), *Die dietsche doctrinale, leerdicht van den jare 1345*. 's Gravenhage, 1842.
- KEATS-ROHAN 1933
Keats-Rohan, K. (ed.), *Ioannis Saresberiensis Policraticus*. Turnhout, 1933. (Corpus Christianorum. Continuatio Medievals 118)
- KIFF-HOOPER
J.A. Kiff-Hooper, 'Class Books or Works of Art?: Some Observations on the Tenth-century Manuscripts of Aldhelm's De laude virginitatis', in: I. Wood & G.A. Loud (red.), *Church and Chronicle in the Middle Ages. Essays presented to John Taylor*. London – Rio Grande (Ohio), 1991, 15-26.
- KRISTELLER 1963 e.v.
P.O. Kristeller, *Iter Italicum. A finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries*. 6 dln. London – Leiden, 1963 e.v..
- KRUITWAGEN 1933-1934
B. Kruitwagen, 'De Münstersche schrijfmeester Herman Strepel (1447) en de schriftsoorten van de Broeders van het Gemeene Leven en de Windesheimers', in: *Het Boek* 22 (1933-1934), 209-230. Ook opgenomen in B. Kruitwagen, *Laatmiddeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendaria, grammaticalia*. 's-Gravenhage, 1942.
- VAN LAARHOVEN 1987
J. van Laarhoven (ed.), *John of Salisbury's Entheticus Maior and Minor*. Dl. 1. Leiden, 1987.
- LINDSAY 1911
W.M. Lindsay (ed.), *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*. Oxford, 1911.
- MCWEBB 2007
C. McWebb (ed.), *Debating the Roman de la Rose: a critical anthology*. New York – Abingdon, 2007.
- MERTENS 1989
Th. Mertens, 'Lezen met de pen. Ontwikkelingen in het laatmiddeleeuwse geestelijk proza', in: F. van Oostrom & F. Willaert, *De studie van de Middelnederlandse letterkunde: stand en toekomst*, Hilversum, 1989, 187-200.
- MIGNE 1844 e.v.
J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus*. 221 dln. Parijs, 1844 e.v.
- O'DONNELL 1998

- J.J. O'Donnell, *Avatars of the Word: From papyrus to cyberspace*. Cambridge – London, 1998.
- OUY 2006
G. Ouy, 'Discovering Gerson the humanist: fifty years of serendipity', in: B. McGuire, *A Companion to Jean Gerson*. Leiden – Boston, 2006, 79-128.
- PAETOW 1910
L.J. Paetow, *The arts course at medieval universities with special reference tot grammar and rhetoric*. Dubuque, Iowa, s.d. (Reprint van de editie Champaign (Illinois), 1910).
- POLAK 1993
E.J. Polak, *Medieval and Renaissance letter treatises and form letters. A census of manuscripts found in Eastern Europe and the former USSR*. Leiden – New York – Köln, 1993.
- POLAK 1994
E.J. Polak, *Medieval and Renaissance letter treatises and form letters. A census of manuscripts found in Part of Western Europe, Japan, and the United States of America*. Leiden – New York – Köln, 1994.
- RÄDLE 1995
F. Rädle, 'Poncius (Sponcius) Provincialis', in *Lexikon des Mittelalters*, dl. 7 (1995), 91.
- ROSENFELD 2004
R. Rosenfeld, 'Tres digiti scribunt: A Typology of Late-Antique and Medieval Pen Grips', in: J. Heines & R. Rosenfeld, *Music and Medieval Manuscripts. Paleography and Performance*. Aldershot (UK) – Burlington (USA), 2004.
- LE SAULNIER DE SAINT-JOUAN 1957
H.-G. Le Saulnier de Saint-Jouan, 'Pons le Provençal maître en «dictamen» (XIIIe siècle)', in: *Positions des thèses soutenues par les élèves de la promotion de 1957 pour obtenir de diplôme d'archiviste paléographe*. Paris (École des Chartes), 1957, 87-92.
- SCHAAP 2005
B. Schaap, 'Scribere pulchre potes, si posteriora notes ... On writing-masters, sheets and tracts', in: *Scriptorium* 59 (2005), 51-73.
- SEIDEL 2002
K.O. Seidel, 'Tres digiti scribunt totum corpusque laborat. Kolophone als Quelle für das Selbstverständnis mittelalterlicher Schreiber', in: *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 7 (2002), 147-156.
- SNELLAERT 1869
F.A. Snellaert (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen*. Brussel, 1869.
- STEINBERG 1941
S.H. Steinberg, 'Medieval Writing-Masters', in: *The Library* 22 (1941), 1-24.
- SWIERK 1972
A. Swierk, 'Johannes Gutenberg als Erfinder in Zeugnissen seiner Zeit', in: H. Widmann (red.), *Der gegenwärtige Stand der Gutenberg-Forschung*. Stuttgart 1972, 79-90.
- TURCAN-VERKERK 1994
A.-M. Turcan-Verkerk, 'Le formulaire de Tréguier revisité: les *Carmina Trecorensi et l'Ars dictaminis*', in: *ALMA.. Bulletin Du Cange*, 1994, 205-252.
- VALOIS 1880

- N. Valois, *De arte scribendi epistolas apud Gallicos medii ævi scriptores rhetoresve*. New York, s.d. (Reprint van de editie Paris, 1880).
- DE VRIES 1848
M. de Vries (ed.), *Der leken spiegel, leerdicht van den jare 1330, door Jan Boendale*. Dl. 3, Leiden, 1848.
- WALTHER 1963
H. Walther, *Proverbia Sententiaequae latininitatis medii aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*. Göttingen, 1963 e.v.
- WARNAR 2008
G. Warnar, ‘«Leringhen inden boeken». De tekst en de drager in de Nederlandse literatuur van de veertiende eeuw’, in: *Spiegel der Letteren* 50 (2008), 155-171.
- WATTENBACH 1896
W. Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, 1896³.
- WEHMER 1946
C. Wehmer, ‘Die Schreibmeisterblätter des späten Mittelalters’, in *Miscellanea Giovanni Mercati*, vol. VI. Città del Vaticano, 1946, 147-161.
- WITT 2003
R.G. Witt, *In the footsteps of the ancients: the origins of humanism from Lovato to Bruni*. Leiden, 2003.
- WORSTBROCK 1992
F.J. Worstbrock, M. Klaes & J. Lütten, *Repertorium der Artes dictandi des Mittelalters. I. Von den Anfängen bis um 1200*. München, 1992.